

O FORTISU KAO FRANCUSKOM PISCU

Maixner Rudolf

Fortis je francuski pisao i prije nego što je pod konac života proveo pet godina u Parizu. Njemu, kao i mnogim Mlečanima njegova doba, francuski je jezik bio dovoljno poznat, da se njime mogao služiti u govoru i u pismu, iako nam nije poznato, da li je on osim u romanskim kantonima Švicarske bio u svojoj mladosti i u zreloj dobi u krajevima s francuskim žiteljstvom. No to mu onda nije ni trebalo, jer je francuski mogao vrlo dobro naučiti i u Italiji, gdje je potkraj 18. stoljeća francuski bio jezik inteligencije i salona, upravo kao što i u Njemačkoj, Austriji i Rusiji.

Dovoljno je upozoriti na opće poznati primjer Mlečanina Casanove, koji je svoje glasovite memoare pisao francuski.¹ Od primjera, koji su nam bliži, treba spomenuti slučaj francuske spisateljice, rodnom Engleskinje, Giustiniane Wynne, udate Orsini-Rosenberg, po naturalizaciji Mlečanke, autorice romana »Les Morlaques« (1788), koju je Fortis poznavao i o njenim djelima pohvalno pisao.² Kako se u tadašnjim mletačkim salonima kultivirala francuska knjiga, pokazuje nam još jedan primjer, koji ističemo, jer je povezan s Dalmacijom. To je korespondencija talijanske spisateljice Isabele Teotochi-Albrizzi³ s Ivanom Lukom Garanjinom, koja je sva prožeta informacijama o francuskim knjigama (Laharpe, Delille, Denon) i kazališnim predstavama (Voltaire, Dubelin).⁴

U takvoj sredini nije čudo, da je Fortis uz talijanski pisao i francuski, to više, što je imao dara za učenje jezika, kao što se vidi

¹ Ipak valja reći, da je njegov jezik bio pun talijanizama, pa je nakladnik Brockhaus za prvo izdanje (1826) morao dati jezik popraviti. Učinio je to Jean Laforgue.

² O njenoj knjizi »Pièces morales et sentimentales«, napisanoj u ljetnikovcu na obali Brente i izdanoj u Londonu 1785. kod J. Robsona, Fortis se vrlo pohvalno izrazio u »Nuovo Giornale Enciclopedico di Vicenza« br. IX, 1785. rekavši među ostalim: »Una Donna dotata di superiori talenti e d'una coltura solida e quindi lontanissima a tutto ciò che suole dar presa al ridicolo nelle Dame letterate de' giorni nostri.«

³ Isabella Teotochi-Albrizzi (Krf 1760 — Mleci 1836) bila je od svojih suvremenika i štovatelja nazvana »mletačkom Mme de Staël«.

⁴ V. Mate Ivčević, »Lettere di alcune illustre Italiane a Gianluca Garagnin, Vincenzo Drago e Giandomenico Stratico«, u programu zadarske gimnazije za 1856—7, str. 89-122.

i po tom, što je naučio hrvatski. Pogledajmo najprije, koliko se to znanje francuskog jezika odražuje u bibliografiji njegovih djela. Tu treba u prvom redu zabilježiti mišljenje, da je Fortis sam preveo na francuski svoj putopis o Dalmaciji, mišljenje, koje se bilo uvriježilo krivnjom nekih francuskih bibliografa.

Francuski prijevod »Viaggio in Dalmazia« izašao je 1778. u Bernu, pod naslovom »Voyage en Dalmatie par M. l'abbé Fortis traduit de l'italien, Berne, chez la Société Typographique«, u 2 sveska. U isto doba su u istoj nakladi izašli kao posebni otisci izvaci iz tog putopisa: Lettre à son Excellence Jacques Morosini sur le pays de Zara, Berne, 1778 (43 strane, u knjizi I. pismo) i »Lettre à Mylord comte de Bute, sur les moeurs et usages des Morlaques appelés Monténégrins, Berne, 1788 (85 str., u knjizi pismo II.). Jedna mala razlika u tekstu može se naći između prijevoda »Hasanaginice« str. 85. otiska i str. 149. u knjizi, u stihu, koji u prvom glasi »... cette veuve affligée pâlit et tombe par terre« a u drugoj »... cette affligée veuve...«

Tvrđnju, da je sam autor preveo taj putopis, izrično je formulirao Paul Lacroix, poznat pod pseudonimom Bibliophile Jacob u »Bulletin du Bibliophile«, 1862. str. 1261. rekavši, da je francuski prijevod »Viaggia« napisan dosta barbarski, da bi se mogao pripisati autoru, koji je sebi katkada dopuštao da piše francuski (»qui se permettait quelque fois d'écrire en français«). On je, veli Lacroix, sam bio najviše interesiran, da se njegova knjiga raširi po Evropi.

No nepovoljno je mišljenje o Fortisovu dalmatinskom putopisu starije, ono potječe od nezahvalnog Nodiera, koji je ipak najveći dio svoje ilirske erudicije dugovao upravo Fortisu. Nodier je g. 1816., zajedno s Aimé Guillonom, napisao za Michaudovu »Biographie universelle ancienne et moderne« (1810—1825) članak o Fortisu, u kojem je doduše zgodno karakterizirao Fortisa (»un de ces agréables savants de société«), ali je za »Viaggio« rekao, da se općenito sudí, da je autor poklanjao previše vjere sumnjivim izvorima, što je i mišljenje Dalmatinaca, osobito Ivana Lovrića. O francuskom je prijevodu Nodier rekao, da je »jedva čitak« (»à peine lisible«). U talijanskom izdanju te enciklopedije (»Biografia universale antica e moderna . . . compilata in Francia . . . ed ora . . . recata in italiano con aggiunte e correzioni«, sv. XXV, g. 1825. Venecija), gdje je Angelo Zedrinj u mnogim bitnim dijelovima ispravio Nodiera, ništa nije dodano o francuskom prijevodu.

Nodierovo je nepovoljno mišljenje preuzeo bibliograf J. M. Quérard u »La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique«, Pariz, 1829., rekavši za »Voyage en Dalmatie« ovo: »édition très mauvaise d'un ouvrage peu exact«. Drugi jedan francuski bibliograf, Jacques-Charles Brunet (»Manuel du libraire et de l'amateur de livres«, Pariz, 1861.) veli za francuski prijevod, da je »très mal écrite«, no kako iza toga spominje Lovrićevu refutaciju, to se ta ocjena odnosi na sadržaj kao i na jezik. Lacroix je dakle preuzeo ta nepovoljna mišljenja (iako je Nodieru zamjerio nezahvalnost) i izveo zaključak, da je Fortis sam preveo svoje djelo. Ali ako se malo pažljivije ogleda

»Voyage«, nije teško uvjeriti se, da je Fortisov putopis preveden bez njegova sudjelovanja, kod istog nakladnika, koji je izdao i njemačko izdanje (1776). Vidi se to iz napomena, koje je prevodilac dodao na str. 12. i 68. I. knjige. Prva napomena glasi: »L'Auteur continue ici sa critique sur le passage cité de M. Linné, mais comme ce passage ne contient rien d'important, j'ai cru devoir passer outre. Le Trad.« A druga: »L'auteur compte parmi ces branches prétendues des Slaves, des peuples d'une origine très-différente. Scythes paraît avoir été un nom générique, donné par les Grecs, à toutes les nations du Nord de l'Asie et de l'Europe Orientale. Ce que nous savons de Goths et des Huns, nous prouve clairement qu'ils n'ont pas été d'extraction Esclavonne. Remarque du Trad.« Druga od tih napomena nalazi se također u njemačkom prijevodu, »Reise in Dalmatien«, Bern 1776, str. 64.

No ako i nije preveo na francuski svoj putopis, Fortis je surađivao u francuskim naučnim časopisima. Bibliografija, koju iznosi njegov životopisac Giuseppe Vedova, u Tipaldovoj »Biografie degli Italiani illustri, sv. II. (Venecija 1835), a koja obasiže 39 brojeva (zajedno s neizdanima), spominje pod br. XXII »Lettre à M.le comte Cassini« (Journal de Physique de Rozier, ožujak 1786.), dodavši, da raspravlja o okamenjenim ribama u planini Bolca. »Journal de Physique« zvala se publikacija, koju je francuski agronom François Rozier (1734-1793) uređivao od 1771. do 1780., a zatim su je nastavili njegov nećak J. A. Monger (do 1785) i La Métherie, pod naslovom »Observations sur la physique, sur l'histoire naturelle et sur les arts, ou Journal de physique«. Taj naslov mora da je naveo Fortisova životopisca u Wurzbachovu biografskom leksikonu na pogrešnu tvrdnju, da je Fortis preveo »die Physik von Rozier«.

Francuskih sastavaka Fortisovih mora da je bilo mnogo više. On je dosta rano postao članom akademije u Bordeauxu, kako je to zabilježeno u naslovu njegove rasprave o sadnji kestena g. 1780, koja je čitana u splitskom gospodarskom društvu. Zacijelo je to članstvo stekao na temelju priloga, koji su u Bordeauxu jamačno bili štampani. Na to nas također upućuje ovaj stavak iz Fortisova pisma prijatelju dr. Juliju Bajamontiju u Split 15. IX. 1777: »Mi pare d'averti pregato che mi mandassi una Patente academica pel Sr. Latapie,⁵ mio amico di Bordeaux.« Taj »akademski patent« za francuskog prirodoslovca trebalo je dati splitsko gospodarsko društvo.

No takvi sitni sastavci nisu zabilježeni u popisima Fortisovih radova. Znatnija djela, na temelju kojih se Fortis može ubrojiti i u francusku književnost, spadaju u kasnije doba njegova života, kad je već boravio u Parizu ili u Bologni.

⁵ Latapie (François de Paule), francuski botaničar, rođ. u Bordeauxu 1739., umro u istom gradu 1823. U mlađoj je dobi putovao po Italiji, baveći se znanstvenim istraživanjima. Kasnije je bio ravnatelj botaničkog vrta i profesor centralne škole u Bordeauxu. Napisao je više prirodoslovnih djela.

O uzrocima Fortisova odlaska u Francusku g. 1796. postoje različna tumačenja. Nodierovu tvrdnju, da je Fortis pobjegao ispred Rusa i Austrijanaca g. 1799. ispravio je Zendrini, upozorivši, da se taj odlazak dogodio već nekoliko godina prije. O motivu veli Zendrini, da je Fortis bio naveden na odlazak u Francusku »da un atto violente di un potente, che non potè nè vendicare, nè patire«. Taj napadaj nekog mogućnika, da ga je sklonuo, da rasproda posjed naslijeđen od majke i da ode iz domovine. Wurzbach daje drugačiju verziju: Fortis je otišao u Francusku, jer je »durch ein Falliment« jednim udarcem izgubio svoj imetak.

Međutim, iz Fortisove korespondencije s njegovim dalmatinskim prijateljima dobiva se drugačija slika, koja uostalom ne isključuje istinitost doživljaja, na koji aludira Zendrini. Bajamontiju pisao je Fortis 31. III. 1796: »Io sto bene di salute, e non male di quattrini.⁶ O pel capo un viaggio in Parigi, dove le cose vanno in ordine e le scienze ripigliano fiato. È singolare combinazione che nessuno dei dotti amici mii sia stato sacrificato nelle tante stragi accadute sotto Bobespierre. Io troverò quindi colà buona compagnia.«⁷

Odatle se može zaključiti, da se Fortis odlučio na odlazak u Pariz po vlastitom izboru, jer ga je Pariz privlačio, a ne prisiljen nekim događajem. O njegovu boravku u Parizu ima dosta podataka u pismima, koja je tu skoro objelodanio Ž. Muljačić u Građi br. 23 upravljenim Dubrovčaninu Roku Bonfiolu u Mlecima, (ibid. str. 120—123), kao i u izvtku pisma Miha Sorkočevića također Bonfiolu.⁸ Miho je bio pošao u Pariz zajedno s Fortisom, tamo je s njime stanovao i umro 23. XI. 1796. Osobito je zanimljivo Fortisovo pismo Bonfiolu od 31. XI. 1799. iz kojeg se vidi, da je Fortis bio vrlo zadovoljan svojim boravkom u Parizu, gdje je stekao i službenih veza, koje su mu vjerojatno pomogle, da se nakon Napoleonove pobjede kod Marenga g. 1800. vratio u Italiju i dobio mjesto prefekta knjižnice u Bologni i stalnog tajnika talijanskog Instituta.

U Parizu je Fortis objelodanio knjižicu »De la Toscane, article tiré de la correspondance du citoyen. P. de L. avec son ami XXX«, štampanu kod H. J. Jansena g. VII. (1799), u 8, str. 30, za koju »Catalogue général de la Bibliothèque Nationale«, veli, da joj je autor opat Fortis. Kao službenik Cisalpinske (od 1802. talijanske) republike Fortis je u Bologni i nadalje bio zaokupljen francuskim intelektualnim životom. Vidi se to osobito odatle, što je svoje veliko djelo »Mémoires pour servir à l'histoire naturelle et principalement à l'oryctographie de l'Italie et des pays adjacents, par Albert Fortis« (Pariz, 1802, J. J.

⁶ Prema tome nije izgubio imetak, premda ga je smanjio nešto prije toga darovanjem: još 7. IV. 1795. Fortis je obavijestio Bajamontija, da je njegov posjed u San Pietro d'Arzignano sada vlasništvo njegove gazdarice, Dalmatinke Stane. (v. I. Milčetić, J. Bajamonti, Rad 192, str. 238).

⁷ U Bajamontijevoj ostavštini, u Arheološkom muzeju u Splitu. Milčetić daje résumé (op. cit. str. 239.).

⁸ Muljačić op. cit. str. 90.

Fuchs, 2 vol. in 8) napisao ili barem objelodanio na francuskom. Kako te knjige nismo imali u rukama,⁹ zadovoljit ćemo se da spomenemo, što o njoj drugi vele. G. Vedova, autor životopisa u »Biografie degli Italiani illustri«, veli, da Fortis nije zbog svoje prerane smrti¹⁰ to djelo dovršio. A. Quérard (u »France littéraire«, t. III, str. 172) ističe, da ga je Fortis napisao francuski te dodaje o njegovu sadržaju ovo: »Après avoir rendu compte des écrivains qui ont parlé des discolythes lenticulaires et numismales, depuis Strabon jusqu'à nos jours, l'auteur s'arrête principalement à ceux qui ont proposé une opinion quelconque. Il discute avec impartialité les opinions des plus célèbres d'entre eux, soit qu'ils aient fini leur carrière, soit qu'ils vivent encore.« Suprotno Vedovi, koji tvrdi, da to djelo nije dovršeno, Bogišić (»Dva neizdana pisma A. Fortisa o Dubrovniku«, Dubrovnik 1905, str. 8) veli, da je to zbirka različitih Fortisovih članaka: »Tu je sabrano u francuskom prijevodu, većina njegovih sastavaka rastrušenih po časopisima i po izdanjima različitih akademija i znanstvenih društava, kojima je član bio.«

O Fortisu kao francuskom piscu spomenut ćemo napokon, da ga Ferdinand Brunot, autor glasovite »Histoire de la langue française des origines à 1900«¹¹ ubraja među one talijanske književnike, koji su francuski pisali većinom iz praktičkih razloga: ne zato, što bi bili uvjereni u superiornost francuskog jezika, nego zato, što im je osiguravao veći broj čitalaca (»elle leur assurait un plus vaste public, voilà tout«).

Za nas je od osobitog interesa, da je Fortis u Bologni ostao vjeran svojim dalmatinskim simpatijama. Njegova pisma iz g. 1802.—1803. Ivanu Bizaro, nećaku Bonfiola u Veneciji, preko koga je išla pošta za Dubrovnik,¹² pokazuju nam, da se on najviše brinuo oko otpreme francuskih knjiga, osobito djela Helvetiusa, Montaigna, Condillaca, Mablya i Montesqieua, koja je nabavljao od svog pariškog nakladnika Fuchsa. Sami ti popisi knjiga karakteriziraju Fortisa kao važnog propagatora francuske filozofsko-političke literature u našim krajevima.

Ta Fortisova uloga u širenju francuske slobodoumne literature bila je poznata i slijedećoj dubrovačkoj generaciji te je dala povoda verziji o njegovu izgonu iz Dubrovnika, koju je zabilježio i u koju je vjerovao fra. Inocenc Čulić. Rođen 1782. Čulić je bio premlad, da bi ta njegova verzija mogla imati značenje svjedočanstva. Ona je ipak značajna, jer se u njoj mogu naslutiti sve komponente »sablazni«, koju je bio pobudio Fortis. Evo što veli Čulić, u pismu J. Ferrari-Cupilliju, 6. XI. 1840. objavljen u prigodnoj zbirci »Nozze Depolo-de Pellegrini-

⁹ Primjerak te knjige, što se nekad nalazio u knjižnici obitelji Gozze (v. »Indice alfabetico della Biblioteca di Casa Gozze, 1819., danas u Drž. arhivu u Dubrovniku), više ne postoji.

¹⁰ Fortis je umro 21. X. 1803. u Bologni, ostavivši svoj imetak Francuskinji Sofiji Sellier, koja se, prema Wurzbachu, njemu za ljubav, doselila iz Francuske i radila bakroreze za njegova djela.

¹¹ T. VIII. Le français hors de France au XVIIIe siècle, str. 93.

¹² Muljačić, op. cit. 123—129.

Danielli«. Zadar, 1899: »Il famoso ab. Fortis, che qui vi si fermò più mesi, aveva stabilito di darne (sc. o dubrovačkoj republici) una lunga descrizione; non la fece però, perchè per ordine del Senato dovette partirsene a motivo delle nuove dottrine, che nelle fiorite conversazioni seminava, e de'libri pestiferi, che faceva venire, segnatamente dalla Francia«.

Ali treba dodati, da je od Fortisove djelatnosti u Bologni bilo koristi i za hrvatsku knjigu. Fortis je naime kao knjižničar u Bologni našao rijedak primjerak »Elektre« Dinka Zlatarića, tiskane 1597. kod Alda u Mlecima i poslao ga 4. VIII. 1803. na poklon Antunu Sorkočeviću, nećaku pokojnog Miha, s kojim je u to doba najviše dopisivao.¹³ Taj se primjerak danas nalazi u knjižnici Jugoslavenske akademije, kamo je dospio preko donacija, koje su zapisane unutar njegovih korica.¹⁴

¹³ Bajamonti poslije 1796. nije više primao Fortisova pisma. Stoga je pisao još u siječnju 1797. Antunu Sorkočeviću u Dubrovnik, kako se to vidi iz koncepta, koji je zabilježio u svojoj bilježnici, — neka on, koji ima prilike pisati u Pariz, zapita Fortisovu adresu, dodavši ironično: »e se sia ora citizen.« U veljači 1797. ponovo pita, šta je s Fortisom, a 6. III. 1798. piše samom Fortisu u Padovu, pošto je čuo, da se on tamo nalazi; »Dacchè mi scrvesti due anni fa che avevi nel capo un viaggio a Parigi, io non ebbi altre nuove di te, se non che di Ragusa seppi che tu avevi effetuato il tuo progetto e che il nostro buon Michele (t. j. Miho Sorkočević) aveva lasciato le ossa colà. Ultimamente o saputo che tu sei a Padova e perciò ti scrivo. Sei tu contento del regno delle legi? Sei tu contento d'aver voluto esser libero come l'aria? Io mi ricordo simili cose che tu mi scrvesti ne tuoi accessi d'atrabile«. Ujedno je Bajamonti zamolio, da mu Fortis pošalje francuski prijevod njegova putopisa, dodavši, da je taj doduše možda gori u pogledu jezika (»sarà forse la peggiore in fatto di lingua«), ali ga je laglje dobiti nego li njemački. Treba to za »naše goste« (»i nostri ospiti«), od kojih mnogi ne vole talijanski (»non gustano l'italiano«), t. j. za Austrijance. Svoje je pismo završio s molbom, da mu Fortis pribavi neku »pristojnu« (»decente«) korespondenciju u Parizu ili u drugom kojem mjestu novoga sistema, jer on osjeća potrebu nove izmjene mišljenja u sadašnjoj »političkoj metamorfozi«. Odgovor međutim nije primio, kako se to vidi iz koncepta dvaju Bajamontijevih pisama u Padovu, u toku iste godine. — Možda Fortis nije odgovorio videći, da je Bajamonti sad na strani protivnika francuskog režima. Iz Bajamontijeve se korespondencije doista vidi, da se on pod kraj života priklonio Austriji. Tako se pretplatilo na francuski emigrantski list »Gazette de Francfort«, zbog čega se bio obratio na knjižara Stortia u Veneciji, izričito naglasivši, da ne želi pariških novina. U to je doba prijateljevao s francuskim emigrantom austrijskim potpukovnikom Vinchantom, koji je također posredovao za pretplatu na »Gazette de Francfort«, kako se to vidi iz pisma nakladnika tog lista Vinchantu 27. XI. 1799. koje je ovaj dostavio Bajamontiju. (v. Bajamontijevu ostavštinu u Arh. muzeju u Splitu. Milčetić, op. cit. daje résumé). Vjerojatno je to razilaženje u političkim nazorima skrivilo prekid dopisivanja između dva stara prijatelja.

¹⁴ Evo tih zapisa redom: »Bologna, 4 agosto 1803. A. Fortis alla domestica Biblioteca dell'egregio Co: Antonluca de Sorgo Patrizio Raguseo« (Fortisovom rukom); »A Sorkočevićev sestrin sin Lukša Gučetić (Gozze) poklanja narodnoj Jugoslavenskoj knjižnici u Zagrebu, u narodni dom. U Druždjanih 14tog Listopada 1849.« (Gučetićevom rukom): »Pop Fortis našao je u knjižnici bolonjskoj fratarskoj ovo, u trešnji Dubrovačkoj većinom propadše, izdanje d'ela Zlatarića, te uzam ga, poslao Antunu Luki Sorkočeviću u Dubrovnik. Kad je ovaj poběć: morao u Pariz, tad je poneo i knjižnicu, koju po smrti njegovoj baštiniio Lukša Gučetić. Ovaj pobjavši se, da se nebi r e t k a i v r e d n a knjiga ova, od koje jedan

Oba francuska pisma, koja ovdje donosimo u nepromijenjenu pravopisu, spadaju u doba Fortisovog prvog boravka u Dubrovniku. Za prvo, bez naznake godine i mjeseca, to se može naslutiti, a drugo je datirano iz Sestrinja, s povratka u Italiju, kad je Fortis završio svoj prvi posjet Dubrovniku, što je trajao od konca prosinca 1779. do 26. I. 1780. Prvo je pismo pisano u Dubrovniku ili u Srebrenu, gdje je bio gostom porodice Bassegli.

S Mihom Sorkočevićem se Fortis poznao još iz Italije. U arhivu Jugoslavenske akademije nalazi se svega sedam Fortisovih pisama Mihu (dva francuska i pet talijanskih) te jedno pismo Mihinu bratu Luki. Prvo pismo, iz Venecije 7. I. 1776. upravljeno je Mihu, koji je tada boravio u Bologni.

Što se tiče činjenice, da su ova pisma sastavljena francuski, treba istaknuti, da je na tom jeziku također pismo, što ga je Fortis na povratku iz Dubrovnika, »s mora, na dohled Ankoni« 5. II. 1780. pisao Deši Gozze,¹⁵ rođ. Bassegli. Kako je on i Mihu i Deši inače uvijek pisao talijanski, nije isključeno, da upotreba francuskog u spomenuta tri pisma upućuje na to, da je za vrijeme svog prvog boravka, u društvu, u kome se kretao u Dubrovniku i u dvorcima oko njega, Fortis iz bilo kojeg razloga nastojao pokazati svoje znanje francuskog jezika. Tu pretpostavku možemo uporediti s podatkom, koji Fortis daje o raširenosti francuskog jezika u Dubrovniku. Taj se podatak nalazi u pismu Radošu Michieli-Vitturi, koje je iz Dubrovnika pisao u Kaštel Vitturi kraj Splita 1. I. 1780. a koje je objelodanio Bogišić: »la lingua francese è parlata francamente da molti signori e da parecchie delle principali signore«.¹⁶ U prilog gornje pretpostavke možemo još citirati jedan sonet, što se našao u omotu pod naslovom »Abb: Fortis. Poesie varie« u arhivu porodice Bassegli-Gozze.¹⁷ Taj je sonet pisan makaroničkim jezikom, to jest francuske su riječi pretočene u talijanske oblike. Kao primjer navodimo zadnjih devet stihova: Non mi fodrebbe più boessone, o peno — Poco mi sussirei di pagliardisa, — E la santade contarei per rieno — Sol di quelle prunelle a me luisa — L'ebluissante raggio, e sui certano, — Ch'ogni mal vivamente lascia prisa — Ma helà! che s'epuisa — La vita, e langue il cor danla poetrina, — Lungi dalla sua bella medesima.«

Opscenost toga soneta očito nije trebala biti zaprekom, jer se takvo stihotvorstvo tada smatralo omiljelom salonskom zabavom. Za ilustraciju takvih običaja, pred kojima nije prezaao ni gdjekoji »abbé« poput Fortisa, dovoljno je upozoriti na razuzdanost, koju opisuje Hippolyte Taine u »Origines de la France contemporaine, L'Ancien Régime«.¹⁸

iztisak u carskoj bečkoj knjižnici ima izgubila, dade ju Andrii Torkvatu Berliću u Draždjanah, da ju u Zagreb ponese i narodnoj knjižnici dade. 1849«. (rukom A. T. Brlića).

¹⁵ Muljačić, op. cit. str. 92.

¹⁶ Bogišić, op. cit. str. 22-23.

¹⁷ Danas u Drž. arhivu u Dubrovniku.

¹⁸ I. sv. I. knjiga: »Les mœurs et les caractères«, osobito str. 242-243.

I.

(adresa)
 al Nobile Uomo
 il Sr. Co: Michele di Sorgo
 Ombla

Mon cher Ami

Je vous remercie de la bonne nouvelle que vous m'avez donnée. On m'avait inquiété sur l'article de votre santé, et j'étais sur le point de passer la montagne pour voir ce qui en était. Le Courier nous a porté cependant une mauvaise nouvelle, qui pourrait bien être vraie, et qui ne manquerait pas de nous affliger. O! mon bon Ami! pourquoi vous opiniâtrez-vous à demeurer à Ombla où l'air n'est pas absolument votre affaire, au lieu de venir ici consoler vos amis, et me radoucir l'amertume de ces derniers jours? Adieu, et mille compliments à Mesdames.

Je suis avec toute la tendresse et le sentiment que vous méritez

Votre ami

Fortis

ce 17me

II.

Mon cher, et bon Ami

à Sestrom dans le Canal de Zara
 ce 2.me Fev.^r 1780.

Je ne sais pas si vous avez reçu une lettre que je vous ai écrit de l'île de Meleda, et que j'ai donné à une de nos felouques Courières qui partait de là pour Raguse-la-vieille. Le jour après j'ai écrit à mon bon Giorgi,¹⁹ et n'ai pu mettre la lettre à terre, comme je m'en étais flatté, ni sur l'île de Lagosta, ni sur celle de Corzola; quoique le vaisseau ait abordé à l'une et à l'autre successivement. Je l'ai laissé à Lesina sous deux enveloppes,²⁰ et elle arrivera aussitôt qu'elle pourra le faire.

Hier nous avons jetté l'ancre à Zlarine, petite île, où j'ai fait autrefois un séjour de quelques semaines; ces pauvres païsans m'ont

¹⁹ Taj »dobri Giorgi« je Luka Giorgi-Bona, koža je Fortis preporukom Miha Sorga upoznao još 1776. u Veneciji (v. pismo Fortisa Mihiu Sorgu 4. I. 1776. u arhivu Jug. akademije). Kasnije, osobito od 1783. Fortis se često i grubo žalio na njegovu ljubomoru, kojoj je povod bila Lukina žena Marija, rođ. Gozze. (Grada 23, str. 59).

²⁰ Fortis je svoje pismo poslao zacijelo preko dr. J. Bajamontija, koji je tada bio liječnik u Hvaru, a bio je također prijatelj Miha (v. popis njihova dopisivanja kod Milčetića, op. cit).

accablé d'honnetetés. J' ai passé la nuit à Sebenico, où je comptais de voir mes amis les comtes de Draganich;²¹ et où j'ai trouvé aussi ma bonne Anastasie,²² qui après avoir passé quelques mois dans l'inquietude, parce que les Haiducks avaient donné des raisons de craindre quelque mauvais tour de leur coté, s'est déterminée à descendre de son hameau vers la mer; elle profitera des offres de mon excellent abbé Draganich,²³ et passera un couple de mois à Slosella. — À Sebenico j'ai vû force jolies dames, entr'autres la fille de Mc Boschi, qui a de feu comme un volcan; je n'ose pas dire cependant qu'elle ait du bonsens; il m'a paru que cela lui manque tout-à-fait; mais je viens d'etre gaté à Rhaguse; et il se pourrait bien que cette belle personne en eût plus que je ne lui en ai trouvé. Mon compagnon de voiage avait envie de passer avec moi en bateau de Zlarine à Sebenico, . . . mais voilà que je lui represente qu'il n'y a pas d'auberge dans cette ville, où j'allais arriver à une heure de nuit; que je n'aurais pas pû à telle heure le mener tout droit chez mes amis, dont les physionomies ne lui seraient peut-etre pas agreables, et qui, tout-à-fait occupés de l'improvisata, et du plaisir de me voir, auraient manqué sans doute aux égards qu'on doit à quelqu'un qu'on n'a jamais vû. — Mon homme, qui est on ne peut pas plus docile, resta dans le vaisseau; où il n'aura pas manqué de loisir pour mediter sur cette premiere leçon. Je me suis un peu applaudi de ma mechanceté, qui devra etre canonisée comme une vertu abbatiale, si elle parvient à operer la guerison des préjugés de se bon homme d'ailleurs. —

En fouillant dans mes papiers (car c'est un des beaux tuë-tems que j'ai mis en oeuvre) j'ai trouvé la note des académiciens de Padouë. Vous la voilà.«

(Slijedi popis članova Akademije u Padovi ovim redom: »Cl. de Physique exper.« to jest razred za eksperimentalnu fiziku, osam imena, među kojima je Bianchini označen s križem; zatim: »Cl. de Méta-physique«, pet imena; »Classe de mathématiques«, šest imena, među

²¹ Fortis je poznao tu porodicu još s prvih svojih putovanja po Dalmaciji. U IV. pismu svoja »Viaggio« spominje Franju Draganić-Vrančića, kome je također posvetio izvorni tekst putopisa ostrogonškog nadbiskupa Antuna Vrančića (16. st.), koji je našao u arhivu Draganić-Vrančića u Sibeniku i objelodanio ga u cjelosti na kraju »Viaggio« (str. I.—XLVII).

²² »Moja dobra Anastazija«, to je Stana, iz Muća, starinom iz Imotskog, koja je Fortisu bila gazdarica i koju on u svojim pismima Bajamontiju često i nježno pominje. V. također gore bilješku 6. Stana je došla u Dalmaciju u pobjedu svojim polovicom 1779., kako se to vidi iz Fortisova pisma Bajamontiju od 22. VI. te godine (Milčetić, op. cit. str. 234). Koje je godine došla k Fortisu u Mletke, ne znamo.

²³ S Jerolimom Draganićem Fortis je bio osobito povezan i po tvrdnji Vedove iz g. 1835. kod njega u Zloselima se morao nalaziti velik broj Fortisovih pisama. O Jerolimu Draganiću je pisao N. Tommaseo, na temelju uspomena njegova prijatelja Antuna Marinovića, u knjižici »Dell'animo e dell'ingegno di Antonio Marinovich« (Venezia, 1840). Draganić je tu prikazan kao prijatelj i sumišljenik padovanskog profesora i istaknutog frankofila Cesarottija te kao velik štovatelj Voltaira. Umro je 1821.

njima Stratico. Radi se o Zadraninu Šimunu Stratico (1733—1829), profesoru padovanskog sveučilišta i bratu hvarskog biskupa Ivana Dominika; »Cl. de Belles Lettres«, s pet imena, među njima i glasoviti Cesarotti; nadalje izvanredni članovi: »Académiciens non-pensionnés, mais aiant droit de séance et de suffrage«, njih dvanaest na broju. Kao što je poznato, Fortis je također bio redovni član (»membro pensionato«) Akademije znanosti i književnosti (Accademia delle Scienze e Belle Lettere), ali u ovom ga popisu još nema.

»Je vous manderai, probablement, de Naples la disposition de la place de feu M. Bianchini.

J'ai trouvé à Lesina la nouvelle raisonnable tout au moins de la mort de ce Colonel Lucich, qui a fait la disgrace de tant d'honnêtes gens il y a quatre à cinq ans. Vous aurez sans doute entendu parler de ce méchant homme. Hé bien! on lui a déchargé un trombone dans le flanc, la nuit de 8me. Janvier, au beau milieu de Zara, qui avait été le théâtre de ses exploits. Il a survécu un jour; et n'a pas sù indiquer de quel coté il comptait que le coup fût parti; c'est qu'il avait fait de mal à trop de monde.

Je vous quitte pour à present, mon bon ami: mais je ne laisse pas de penser à vous et à votre excellente famille et à vos amis de Raguse, qui seront les miens à jamais. Je vais leur écrire à tous l'un après l'autre, ne sachant pas un meilleur moïen de m'occuper agréablement dans ce long voïage.

Adieu mille fois. Je suis à jamais

Votre très dévoué (dalje nečitljivo)

A. Fortis

R é s u m é

L' ABBÉ FORTIS ÉCRIVAIN FRANÇAIS

L'abbé Albert Fortis, «un de ces agréables savants de société» (comme l'appelait Charles Nodier), minéralogiste, archéologue, homme d'esprit et épicurien pratiquent, s'est surtout signalé par ses récits des voyages à travers la Dalmatie où, à part quelques adversaires tel que Ivan Lovrić, il a gagné beaucoup d'amis.

Fortis s'est particulièrement plu à visiter Dubrovnik dont l'aristocratie, libérale d'opinions et d'idées quoique imbue de préjugés de caste en politique, l'a accueilli à bras ouverts. On peut dire que de toute la côte orientale de l'Adriatique, il connaissait le mieux Dubrovnik. Et c'est peut-être à cause de cela, parce qu'il y avait trop pris racine, de sorte qu'il ne pouvait plus se permettre ces observations désinvoltes qui sont le fait des voyageurs qui arrivent et repartent rapidement, que Fortis n'a jamais rien publié sur la petite République.

Dans la société de Dubrovnik, en dehors de quelques liens plus tendres, il s'est surtout attaché à Miho Sorgo — qui signait en croate Sorgoević — libre penseur, érudit et fondateur d'une Académie de beaux esprits locaux. Outre les rencontres à Dubrovnik et en Italie où Miho se rendait assez souvent, ils étaient liés par un échange d'idées permanent, étant grands épistoliers l'un et l'autre. Italienne en général, cette correspondance comporte aussi quelques lettres en français dont deux, écrites par Fortis fin 1779 et au début de 1780, conservées aujourd'hui aux Archives de l'Académie Yougoslave, sont publiées ici.

En 1796 Fortis s'établit à Paris, attiré qu'il était par le flux d'idées nouvelles dont Paris était depuis 1789 le centre. Il fut bientôt suivi par Sorgo, dont l'état de santé ébranlé ne put cependant supporter les fatigues du voyage. En effet, Sorgo y mourut, le 23 Novembre 1796.

Le français de Fortis est tel qu'il était parlé et écrit au XVIIIe siècle dans les salons de presque toute l'Europe civilisée. Fortis est en outre l'auteur de plusieurs livres et brochures en français. S'il n'a pas traduit lui-même son «Voyage en Dalmatie» (Berne, 1778) — contrairement à ce qu'en pensaient Nodier, Quérard, Brunet et Paul Lacroix, — il est pourtant vrai qu'il «se permettait quelquefois d'écrire en français» (Lacroix), sous l'anonymat (De la Toscane, article tiré de la correspondance du citoyen P. de L., avec son ami XX, à Paris, chez H. J. Jansen, 1799) ou sous son nom («Mémoires pour servir à l'histoire naturelle et principalement à l'oryctographie de l'Italie et des pays adjacents, par Albert Fortis, Paris, J. J. Fuchs, 1802, 2 vol.).

Le jugement que porte sur lui Ferdinand Brunot, dans son excellente «Histoire de la langue française des origines à 1900», et selon lequel Fortis en écrivant en français n'aurait eu en vue que d'assurer à son livre un public plus vaste, semble peut-être un peu trop rigide si on le rapproche du fait que, dès 1779, Fortis se servait du français pour sa correspondance avec des amis qui comprenaient cependant fort bien l'italien.